ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ ՇՈՒՇԱՆ ՌԱՖԱՅԵԼԻ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՄԱՆ ԿՐՈՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Թ. 00.05 – «Կրոնի տեսություն և պատմություն (պատմական գիտություններ)» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ-2018

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ХАЧАТРЯН ШУШАН РАФАЭЛОВНА

РЕЛИГИОВЕДЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 9.00.05– «Теория и история религии (исторические науки)»

ЕРЕВАН-2018

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Երևանի պետական համալսարանում:

Գիտական ղեկավար՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ա. Ս. Սահակյան

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ պատմական գիտությունների դոկտոր Հ. Տ. Մարության, պատմական գիտությունների թեկնածու Ն. Վ. Մարգարյան

Առաջատար կազմակերպություն՝ ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2018 թ. հունիսի 28-ին, ժամը 14^{00}-ին, ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆակուլտետում գործող ՀՀ ԲՈՀ-ի Աստվածաբանության 068 մասնագիտական խորհրդում (հասցեն՝ ք. Երևան, 0025, Աբովյան 52, ԵՊՀ-ի 6-րդ մասնաշենք, Ի հարկ, Աճեմյան գրադարան):
Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ԵՊՀ-ի գրադարանում:
Սեղմագիրն առաքված է 2018 թ. մայիսի 25-ին:
Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Ա. Յ. Բալյան

Тема диссертации утверждена в Ереванском государственном университете.

Научный руководитель: доктор исторических наук, доктор филологических наук, профессор А. С. Саакян

Официальные оппоненты: доктор исторических наук А. Т. Марутян, кандидат исторических наук Н. В. Маргарян

Ведущая организация: Институт археологии и этнографии Национальной академии наук РА

Защита диссертации состоится 28-го июня, 2018 г., в 14^{00}, на заседании специализированного совета 068 при Ереванском государственном университете (Адрес: Ереван 0025, ул. Абовяна 52, ЕГУ, 6-ой корпус, I этаж, библиотека «Ачемян» факультета богословия).
С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке ЕГУ.
Автореферат разослан 25-ого мая 2018 г.
Ученый секретарь специализированного совета

кандидат исторических наук, доцент: А. Ю. Балян

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՐԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

ԹԵՄԱՅԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: XXI դարի պոստմոդեռնիզմը հաճախ լուսանցք է մղում կրոնի դերը մարդու կենսագործունեության տարբեր ոլորտներում: Նույնը տեղի է ունենում պոզիտիվիզմի փիլիսոփայությամբ առաջնորդվող ժամանակակից գիտական աշխարհում. եթե տվյալ երևույթի մեջ առկա է լինում քաղաքական կամ տնտեսական գործոն, դրանք ուռճացվում են, դիտվում երևույթների, համընդհանուր ճգնաժամների հիմք, իսկ կրոնականը բավականին հաճախ անտեսվում է կամ բավականաչափ ուշադրության չի արժանանում, այդ թվում՝ եղեռնագիտական[1] ուսումնասիրություններում: Կրոնի տարբեր հիմնահարցերն անտեսվում են նույնիսկ պատմական հեռավորություն ունեցող իրադարձությունների մեջ, անգամ այն դեպքում, երբ աշխարհիկ (սեկուլյար) մշակույթը նորամուտ է եղել տվյալ ժամանակում, և կրոնն ունեցել է հզոր դերակատարություն անձի և հանրության կենսագործունեության ու հոգեբանության մեջ: Ռետրոսպեկտիվ (հետահայաց) մեթոդաբանությունը թերի է կիրառվում, և արդյունքում տուժում է գիտականությունը:

Պարադոքսալ կերպով ժամանակակից պոստմոդեռնիստական աշխարհիկ մշակույթի հիմքերը նաև դրվել են XX դ. հոգևոր ճգնաժամի[2] արդյունք հանդիսացող ամենաաղետալի ֆենոմեններից մեկի՝ ցեղասպանության միջոցով, որը փոխել է և՛ աշխարհայացք, և՛ աշխարհագրություն, և՛ ժողովրդագրություն, և՛ քաղաքական ու տնտեսական իրադրություն, առնչվել մարդու կենսագործունեության բոլոր կետերին: Ցեղասպանությունն աղետ է, որը ժամանակակից մարդկության ամենաքննարկվող

---

[1] **Եղեռնագիտություն** բառը մեզ առաջարկվեց գործածության մեջ դնել մեր ատենախոսության գիտական ղեկավարի՝ պրոֆ. Արծրունի Սահակյանի կողմից՝ իբրև Մեծ եղեռնի ուսումնասիրությունների ամբողջությունն արտահայտող նոր եզրույթ՝ «ցեղասպանագիտություն» արհեստական եզրույթից խուսափելու համար:

[2] XX-XXI դարերի հոգևոր ճգնաժամի մասին խոսել ու խոսում են հումանիտար և սոցիալական գրեթե բոլոր գիտությունների, մանավանդ փիլիսոփայության (հատկապես պատմության փիլիսոփայության), հոգեբանության, կրոնագիտության, աստվածաբանության ներկայացուցիչները:

երևույթների շարքին է պատկանում: Բացի պատմագիտական ուսումնասիրություններից, Հայոց ցեղասպանության անդրադարձ է կատարվում հոգեբանական գիտության, մանկավարժության կողմից, այն դիտարկվում է հայոց պատմության փիլիսոփայության համատեքստում, գրականագիտությունն ուսումնասիրում է Մեծ եղեռնի գրական արտացոլումը հայ և արտասահմանյան գրողների երկերում: Նշված տեսանկյուններից կատարված ուսումնասիրությունները շատ կարևոր են ու անհրաժեշտ: Սակայն այդ կարգի հետազոտությունների կողքին նաև հատուկ ուշադրություն պետք է դարձնել Մեծ եղեռնի պատմակրոնագիտական ուսումնասիրության հարցին, որի կարիքն զգացվում է շատ վաղուց: Կրոնի դերը վերհանելը ցեղասպանությունների իրագործման մեջ միշտ դիտարկվել է որպես ամենախոցելի և ուսումնասիրողից առավելագույն ուշադրություն պահանջող հարց: Կրոն-ցեղասպանություն առնչություններն ուսումնասիրողների համար կարող են դառնալ փորձաքար այն իմաստով, որ խնդրին պատշաճ ուշադրություն առ այսօր չի հատկացվել:

Ցեղասպանությունների կանխարգելման համատեքստում կրոնի դերակատարությունն ուսումնասիրելը ցեղասպանությունների ընթացքում կարող է էական ներդրում լինել: Նշված իմաստով խնդրին անդրադարձել է ցեղասպանության հետազոտողներից Ստիվեն Լ. Ջեքոբսը՝ մտահոգություն հայտնելով, որ կրոնի գործոնի մասին խոսող, այն դիտարկող և այդ ուղղությամբ կանխարգելման մեթոդներ առաջարկող բուն կրոնագետ-մասնագետների բացակայություն կա. մեկը քաղաքագետ է, մյուսը՝ պետական աշխատող, մեկը՝ անվտանգության հարցերով զբաղվող վերլուծաբան, որոնք պրոֆեսիոնալ մոտեցում չեն կարող ցուցաբերել, և հետևաբար՝ կրոնի գործոնը լուսանցքում է մնում, որովհետև այլ մասնագետներն անուշադրության են մատնում ցեղասպանական վարքի այդ կողմը[3]: Այսինքն, ցեղասպանության կրոնագիտական ասպեկտի նշանակությունը վաղուց նկատված է, և նրա կիրառումը ցեղասպանությունների ուսումնասիրման մեջ կարող է փոխել մոտեցումներ, կարող է առաջարկել միանգամայն այլ համալիր լուծումների հանգեցնող մեթոդներ ու հետազոտություն:

Եվ քանի որ նշված դաշտը կարոտ է հետազոտման, հետևաբար կարիք կա նաև օժանդակ գիտական տարրերի մշակման

[3] Տե՛ս Jacobs S. L., “Genocidal Religion,” *Journal of Hate Studies*, Vol. 9:22, Gonzaga University Institute for Hate Studies, 2011, էջ 229-230:

ու ընտրության՝ մեթոդաբանության, գիտական շարադրանքի համապատասխան ոճի և մատուցման: Վերջին տասնամյակում ցեղասպանությունների ուսումնասիրության մեջ որոշ համատեքստային հարցերի ու սխալների շուրջ խոսելիս նշվում է, որ ցեղասպանությունների մեջ տարածված խնդիր է այն, որ տարբեր ժամանակներում և տարբեր գաղափարական դրդապատճառներով իրականացված ցեղասպանությունների հիմքում դիտարկվում են միայն կամ գլխավորապես քաղաքական պատճառներ: Այնինչ զանգվածային բռնությունները հասարակության մեջ են գեներացվում և ներքին համալիր գործընթացների արդյունք են[4]: Ուստի նշված խնդիրները պետք է հաշվի առնել, երբ խոսքը ցեղասպանությունների, ներկա աշխատանքի դեպքում՝ Հայոց ցեղասպանության կրոնագիտական ուսումնասիրման մասին է՝ կատարելով համակողմանի ուսումնասիրություն և դիտարկելով ու հաշվի առնելով հարակից բոլոր բնագավառներում կատարված՝ առարկայի համար կարևորություն ներկայացնող ուսումնասիրությունները:

Ցեղասպանությունների և հատկապես Հայոց ցեղասպանության կրոնագիտական քննությունը խիստ այժմեական ու անհրաժեշտ հարց է: Խնդրին քիչ տեղ է հատկացվել՝ ելնելով տարբեր գործոններից՝ պոստմոդեռնիստական աշխարհայացքից, միջկրոնական հարաբերությունների էթիկական նուրբ խնդիրներից, մասնագետների ներգրավվածության պակասից և այլն: Սակայն գիտական ճշմարտությունը վեր հանելը պետք է դիտարկվի առաջնային խնդիր՝ միաժամանակ առանց մեղանչելու միջկրոնական էթիկայի հանդեպ՝ պահպանելով գիտականության բոլոր սկզբունքներն ու մեթոդները, դրսևորելով հավասարակշռություն սահմանումների ու եզրակացությունների մեջ: Առաջին հերթին՝ ուսումնասիրության թեման արդիական է՝ ցեղասպանությունների հետագա կանխարգելման խնդրից ելնելով, քանի որ անցյալի ցեղասպանությունները համակողմանի բացատրելով ու հասկանալով ամենատարբեր գործոնների առկայությունն ու դերը, համապատասխան քայլեր ձեռնարկելով, հետագայում կարելի է խուսափել մարդկության ցանկացած հանրույթում նման աղետների կրկնությունից: Համոզված ենք, որ այդ գործում առաջին օղակն ապահովողը գիտական աշխարհն է՝ տարբեր գիտակարգերում կատարվող ուսումնասիրություններով:

[4] Տե՛ս Gerlach Chr., *"Extremely violent societies: an alternative to the concept of genocide," Journal of Genocide Research* 2006, 8(4), December, էջ 458:

Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող պատմակրոնագիտական հարցերը քննելը ժամանակակից հրամայականներից է, քանի որ Հայաստանի Հանրապետության, համայն հայության կարևորագույն օրակարգային խնդիրներից է Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը, հետևաբար համակողմանի ուսումնասիրությունները նոր ու լրացուցիչ ազդակներ են այդ ճանապարհին: Եվ վերջապես, ժամանակակից աշխարհում նկատվում են նոր ցեղասպանությունների առաջացման օջախներ. Մերձավոր Արևելքում, Աֆրիկայում և այլ վայրերում արձանագրվում են քրիստոնյաների դեմ ուղղված զանգվածային բռնություններ, և եթե քրիստոնյաների դեմ ոչ հեռու անցյալում՝ XX դարասկզբին իրականացված ամենամահաբեր զանգվածային սպանություններից մեկը դեռ վերջավոր կերպով չի դատապարտվել, ապա աշխարհը կանգնած է ցեղասպանությունների ու զանգվածային հալածանքների կրկնվելու վտանգի առջև:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ: Ատենախոսության նպատակը Հայոց ցեղասպանության մեջ առկա կրոնական թիրախավորման հարցը պարզաբանելն է: Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող գրականության մեջ հայերի կրոնական թիրախավորմանն առնչվող փաստերը բազմաթիվ են, սակայն դրանք գիտական համակարգված ուսումնասիրության կարոտ էին: Հետևաբար սույն ատենախոսությամբ խնդիր դրվեց հետազոտելու Մեծ եղեռնի նշյալ կողմը՝ դիտարկելով պատմական և կրոնագիտական լույսի ներքո:

Ատենախոսության ուսումնասիրման հետևյալ խնդիրներից յուրաքանչյուրին տրվել են համապատասխան լուծումներ ու պատասխաններ.

- Ի՞նչ ընդհանուր հարցադրումներ ու խնդիրներ կան առհասարակ կրոն-ցեղասպանություն փոխառնչություններն իբրև գիտական ուսումնասիրության առարկա դիտարկելիս:
- Ինչպե՞ս կարող են թեմայի զարգացմանը նպաստել աստվածաբանական վերլուծությունները:
- Որքանո՞վ են ցեղասպանության մասնագետներն անդրադարձել հայերի հանդեպ Հայոց ցեղասպանության ընթացքում դրսևորված կրոնական թիրախավորման երևույթին, ի՞նչ գնահատականներ են տրվել ու ինչպիսի՞ մոտեցումներ են առաջարկվել խնդրի շուրջ:

- Նախորդ խնդրից անմիջականորեն բխեց հաջորդ հարցադրումը. արդյո՞ք կրոնական տարբերությունը գործիք էր, թե՞ գործոն, և կամ՝ արդյո՞ք երկուսը միասին էր՝ և՛ գործիք, և՛ գործոն Հայոց ցեղասպանությունը ծրագրելու և իրագործելու հարցում:
- Մյուս հարցադրումը միտված էր պարզելու Հայոց ցեղասպանությունը ծրագրողների՝ պետական վերնախավի ու անմիջական իրագործողների մոտիվները կրոնական թիրախավորման մեջ: Ուստի ուսումնասիրվեցին երիտթուրքական գաղափարախոսության մեջ առկա հակաքրիստոնեական տարրերը, նպատակային հակաքրիստոնեական քարոզչության դրսևորումները:
- Հակաքրիստոնեական քարոզչության դրսևորումներից առանձնացվեցին օսմանյան սրբազան պատերազմի կոչերը՝ սկսած 1914 թ. նոյեմբերից՝ դիտարկելով դրանց ունեցած ազդեցությունների հետևանքները:
- Վերլուծության ենթարկվեցին Հայոց ցեղասպանության ընթացքում իրականացված կրոնական երանգավորում ունեցող բռնություններն ու սպանությունները:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ: Ատենախոսությունը շարադրելիս առաջնորդվել ենք պատմահամեմատական, տիպաբանական, կառուցալ (պատճառականության), հետահայաց (ռետրոսպեկտիվ) և նկարագրողական մեթոդներով:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ: Ժամանակագրական առումով ատենախոսությունը հիմնականում ընդգրկում է 1914-1923 թթ.՝ սկսելով Օսմանյան կայսրության՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմ մուտք գործելու տարվանից (1914 թ.) և ներառելով Հայոց ցեղասպանության ողջ ընթացքը (1915-1923 թթ.):

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹԸ ՈՒ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսության թեման գիտակարգային ուղղվածությամբ, մեթոդաբանությամբ, հարցադրումների ու քննության առնված խնդիրների ամբողջականությամբ առաջին անգամ է հետազոտության ենթարկվում: Ատենախոսության գիտական նորույթներից հատկապես շեշտելի են ցայսօր սակավ

ուսումնասիրված ջիհադի կոչերի հավաքագրումը, դրանցից որոշների թարգմանությունն ու Հայոց ցեղասպանության ընթացքում այդ կոչերի ազդեցության պատմական կոնտեքստի վերհանումը:

Ատենախոսության առանձին դրույթներ ու եզրակացություններ կարող են օգտագործվել բուհական կրթական համակարգում՝ պատմագիտական, կրոնագիտական ու աստվածաբանական ուղղվածություն ունեցող առարկաների շրջանակներում: Հետազոտությունը կարող է նպաստ բերել Հայոց ցեղասպանության միջազգային հետագա ճանաչմանը և ժխտողականության դեմ պայքարելու հարցին: Ատենախոսության դրույթները բացի գիտակարգային, այն է՝ պատմակրոնագիտական ու աստվածաբանական նշանակություն ունենալուց, կարող են նպաստավոր լինել քաղաքական վերլուծությունների ու մշակումների հարցում: Ուստի աշխատանքը կարող է օգտակար լինել ցեղասպանության մասնագետներին, կրոնագետներին, աստվածաբաններին, պատմաբաններին, իրավագետներին, քաղաքագետներին, դիվանագետներին, ազգաբան-հոգեբաններին, բուհերի ուսանողներին, ցեղասպանության հարցերով զբաղվող ու հետաքրքրվող տարբեր մասնագետներին:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսությունը քննարկվել և հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորվել ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆակուլտետի Կրոնի պատմության և տեսության ու Աստվածաբանության ամբիոնների համատեղ նիստում: Աշխատանքում առաջադրված որոշ հարցեր ներկայացվել են միջազգային գիտաժողովներում, կարևոր դրույթներն արտացոլված են գիտական հանդեսներում և ժողովածուներում տպագրված հոդվածներում: Հրատարակված գիտական հոդվածների ցանկը ներկայացված է սեղմագրի վերջում:

ԹԵՄԱՅԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԸ (ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ): Աշխատանքի համար աղբյուրագիտական հիմք են ծառայել կրոնական եզրաբանությամբ գրված կոչերը, հայտարարագրերը, փաստաթղթերը, վերապրողների և ականատեսների հուշերը, պատմագիրք-հուշամատյանները, ժամանակի հայալեզու և օտարալեզու մամուլը, Հայոց ցեղասպանության փաստաթղթերի ժողովածուները, ուսումնասիրությունները, հոդվածները:

Չնայած հատուկ գրաքննությանը, որը գործում էր Օսմանյան կայսրությունում, հատկապես Առաջին

աշխարհամարտի տարիներին[5], մեզ հաջողվեց գտնել ներկա աշխատանքի համար կարևոր վավերագրեր: Նշված գրաքննության պատճառով արխիվային նյութերը սակավ են մեզ հասել, սակայն, այդուհանդերձ, եղածներն էլ խիստ կարևոր են: Օգտվել ենք Հայաստանի ազգային արխիվի, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի և ԱՄՆ ազգային արխիվի (United States National Archives) նյութերից: Հայաստանի ազգային արխիվի «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի դիվան»-ում պահվող ցուցակ 5-ի՝ սույն աշխատանքի համար կարևոր փաստաթղթերից մեկը՝ «Թուրքիայում կրոնական պատերազմ յայտարարելու առթիւ հրատարակուած պաշտօնական պրօշիւրի թարգմանութիւնը» վերնագրով, Մեհմեդ Վ Ռեշադ սուլթանի ջիհադի հայտարարագրի արևմտահայերեն թարգմանությունն է (գ. 149, պատճենը՝ *ՀՑԹԻ-ի ֆոնդեր*, Բ-10, ֆի 1097-1098). այս թարգմանությունը գիտական շրջանառության մեջ դրված չգտանք, ուստի առաջին անգամ է հայերեն ներկայացվում: Մյուս փաստաթուղթը ֆեթվայի օսմաներեն տեքստն է (գ. 80, պատճենը՝ *ՀՑԹԻ-ի ֆոնդեր,* Բ-10, ֆի 1103): Սրբազան պատերազմի հայտարարությունների մեջ կարևոր կրոնական նրբերանգ պարունակող փաստաթուղթ է օսմաներեն ու ռուսերեն լեզուներով՝ մեկ թերթի վրա տպագրված թռուցիկը. դրա մի օրինակ պահվում է Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտում (*ՀՑԹԻ-ի ֆոնդեր,* Բ-31, թպ 14, ֆի 26), որի ռուսերեն տեքստից էլ կատարել ենք հայերեն թարգմանությունը:

Մյուս կարևոր փաստաթուղթը ջիհադի հայտարարման պամֆլետ-պարսավագիրն է: Այս պամֆլետ-պարսավագրի բնօրինակ տեքստն իր կարևոր ու լույս սփռող բովանդակությամբ շատ երկար ժամանակ, համենայն դեպս մեզ համար, մնում էր անհայտ, սակայն երկար փնտրելուց հետո մենք այն ձեռք բերեցինք անակնկալ կերպով, ընդ որում՝ պարսավագրի 2 պատճեններ գրեթե միաժամանակ: Դրանցից առաջինը ԱՄՆ Ազգային արխիվի օրինակն էր[6], իսկ մյուսը Փարիզի Նուբարյան գրադարանի այն օրինակի էլեկտրոնային պատճենն էր, որից օգտվել է Արամ Անտոնյանն ու Լուսանկարը

[5] Տե՛ս Bryce J. and Toynbee A., *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916. Documents Presented to Viscont Grey of Falloden by Viscount Bryce*. Uncensored edition, edited and with an introduction by Ara Sarafian, Princeton, New Jersey: Gomidas Institute, 2000, էջ 29, հմմտ.՝ Kaiser H., *Imperialism, Racism, and Development Theories: The Construction of a Dominant Paradigm on Ottoman Armenians.* Ann Arbor, Michigan: Gomidas Institute, 1998, էջ 24:

[6] "A Universal Proclamation to All the People of Islam," published by the National Society of Defense, The Seat of the Caliphate, printed in the Mutba'at el-Haireyet (1333), *United States National Archives*, Washington D. C., Record Group 59, No. 867.00/762, Morgenthau to Secretary of State, May 11, 1915, encl., Jackson to Morgenthau, April 8, 1915.

տեղադրել իր «Մեծ ոճիրը» գրքում: Այս բացառիկ, հազվագյուտ փաստաթուղթն իր անգլերեն թարգմանությամբ, որը կատարել է Քալեբ Ֆ. Գեյթսը, ժամանակին Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ դեսպան (1913-1916) Հենրի Մորգենթաուն ուղարկել է ԱՄՆ պետքարտուղարություն: Փաստաթուղթը գրվել է պաթետիկ կրոնական քարոզի ոճով, ներառում է կոչեր ու ցուցումներ, քրիստոնյաներին կոտորելու ուղիղ հրամաններ, կոտորածները կազմակերպելու ձևեր, որոնք հետագա կիրառություն ունեցան նաև Հայոց ցեղասպանության ընթացքում: Ինչպես փորձեցինք պարզել, այս փաստաթուղթը ևս չի շրջանառվել, համենայն դեպս, գիտական գրականության մեջ որևէ թարգմանություն ու աղբյուրագիտական վերլուծություն չկարողացանք գտնել: Միակը Սիմոն Փայասլյանի գիրքն է, որը հակիրճ հղում է կատարում այս փաստաթղթին[7]:

Աշխատանքի շարադրման ընթացքում նյութեր են օգտագործվել նաև փաստաթղթերի մի շարք ժողովածուներից (Ջեյմս Բրայսի[8], Վոլֆգանգ Գուստի[9], Արա Սարաֆյանի[10] և այլոց):

Օգտագործվել են Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի ֆոնդերում պահվող, չհրատարակված՝ թե՛ տպագիր, թե՛ ձեռագիր հուշեր, որոնք աչքի են ընկնում ականատեսների հաղորդած դրվագների մանրամասնությամբ, և որոնք նպաստել են համալրելու հատկապես ատենախոսության վերջին գլուխը:

Օգտվել ենք թե՛ հայ (Սեպուհ Ակունի[11], Սեդրակ Ավագյանց[12], Կարապետ Գաբիկյան[13], Կարապետ ավ. քհն.

---

[7] Payaslian S., *United States Policy Toward the Armenian Question and the Armenian Genocide*. New York: Palgrave Macmillan, 2005, pp. 65-66.

[8] Բրայս Ջ., *Անգլիական կառավարության կապոյտ գիրքը հայոց Մեծ եղեռնի մասին (1915-1916),* Հայոց ցեղասպանության հարիւրամեակի մատենաշար 2, թարգմ.՝ Պետրոսեան Բ., արեւելահայերէնի վերածում՝ Վարդանեան Մ., Թեհրան, 2012:

[9] Գուստ Վ., *Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916, Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի փաստաթղթերից*, Երևան, 2008:

[10] *United States Official Documents on the Armenian Genocide,* compiled and introduced by Ara Sarafian, Vol. I: The Lower Euphrates, Watertown, 1993; *United States Official Documents on the Armenian Genocide,* compiled and introduced by Ara Sarafian, Vol. II: The Peripheries, Watertown, 1994; *United States Official Documents on the Armenian Genocide,* compiled and introduced by Ara Sarafian, Vol. III: The Central Lands, Watertown, 1995.

[11] Ակունի Ս., *Միլիոնմը հայերու ջարդի պատմութիւնը*, Կ. Պոլիս, 1920:

[12] Աւագեանց Ս., *Կոտորածը Սալմաստում (Ականատեսի Պատմուածք)*, Թիֆլիս, 1915:

Գալֆայան [14], Զավեն արք. Եղիայան [15], Ներսես ավ. քհն. Թավուգճյան [16], Ավրորա Մարդիգանյան [17], Հովհաննես եպս. Նազլյան [18], Վերժինե Սվազլյան [19], Գառնիկ Ստեփանյան [20] և այլք), թե՛ այլազգի ականատեսների (Մարիա Յակոբսեն [21], Յակոբ Կյունցլեր [22], Յոհաննես Լեփսիուս [23], Ֆայեզ ալ-Ղուսեյն [24], Ալմա Յուհանսոն [25] և այլք) հուշագրություններից, հուշերի տպագիր հավաքածուներից, հուշամատյաններից ու վկայագրություններից:

Նյութեր ենք գտել հայերեն ու այլալեզու պարբերական թողարկումներից, մամուլից («Ազատամարտ» օրաթերթ, «Մշակ» հասարակական-քաղաքական, գրական թերթ, ռուսերեն „День" թերթ,

---

[13] Գաբիկեան Կ., *Եղեռնապատում Փոքրուն Հայոց եւ նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ*, Պոսթըն, 1924:

[14] Գալֆաեան Կ. աւագ քահանայ (Հովիւ Եդեմի), *Գիրք ելից հայոց: Յիշատակ անշիրիմ նահատակաց, հնուց եւ նորից, յայտից եւ անյայտից*, Պէյրութ, 1955:

[15] Զաւէն արքեպիսկոպոս, *Պատրիարքական յուշերս. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ*, Գահիրէ, 1947:

[16] Թաւուգճեան Տ. Ներսէս Աւագ քհնյ., *Տառապանքի օրագիր*, խմբ.՝ Թ. Թորանեան, Պէյրութ, 1991:

[17] Մարդիգանյան Ա., *Հոշոտված Հայաստան*, պատմ. գրի է առել Հարվի Լ. Գեյթսը, թարգմ. անգլ.՝ Գ. Սարգսյանի, Երևան, 2015:

[18] Նազլեան Յ. Եպս., *Տրապիզոնի թեմին վիճակաւոր Յովհաննէս արք. Նազլեանի յուշերը Մերձաւոր Արեւելքի 1914-1928 շրջանի քաղաքական-կրօնական դէպքերուն մասին*, Ա հատոր, թարգմ. ֆրանս.՝ Ստեփանեան Հ., Պէյրութ, 1960:

[19] Սվազլյան Վ., *Հայոց ցեղասպանություն: Ականատես վերապրողների վկայություններ*, Երկրորդ համալրված հրատարակություն, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Երևան, 2011:

[20] Ստեփանյան Գ., *Մղձավանջային օրեր*, Երևան, 1945:

[21] Ճէյքըպսըն (Եագոպսըն) Մ., *Օրագրութիւն:* 1907-1919: *Խմբերդ*, դանիերէն ձեռագիր բնագրէն թարգմանեցին՝ Բախտիկեան Ն. եպս., Սիմոնեան Մ., Անթիլիաս, 1979:

[22] Կյունցլեր Յ., *Արյան և արցունքների երկրում: Իրադարձությունները Միջագետքում՝ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ*, թարգմանեցին՝ Հայրունի Ա., Մարտիրոսյան Հ., Միրզոյան Ա., Երևան, 2011:

[23] Լեփսիուս Յ., *Հայկական ջարդերը. Տոքթ. Եոհանէս Լեփսիուսի տեղեկագիրը*, Բ տպագր., Մատենաշար «Ազդակ» թիւ 98, Պէյրութ, 1965:

[24] *Սիրիացի արաբ ականատես Ֆայեզ ալ-Ղուսեյնի հուշերը Հայոց ցեղասպանության մասին*, թարգմ. արաբ. բնագրից, առաջաբանը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Փոլադյանի և Լ. Սարգսյանի, Դամասկոս, 2017, Гуайта Дж., *Шейх Файез эль-Гусейн о геноциде армян: "Ислам непричастен к их деяниям!"*, пер. с итал. и англ. А. Рыжевской, с араб. А. Муса, ред. Р. Адамянц, Москва, 2007.

[25] Յուհանսոն Ա., *Աքսորյալ ժողովուրդ: Մեկ տարի հայոց պատմությունից*, առաջ.՝ Դաուն Օ., շվեդ. թարգմ.՝ Դաուն Մինասյան Լ., խմբ.՝ Դեմոյան Հ., Երևան, 2008:

անգլերեն՝ “Buffalo Morning Express and Illustrated Buffalo Express”, “The Brooklyn Daily Eagle”, “The New York Times” և թուրքերեն “Yeni Şafak” թերթեր և այլն): Մի շարք լեզուներով հոդվածներ ենք օգտագործել տարբեր ժամանակ տպագրված ամսագրերից ու ժողովածուներից:

Կրոնի հիմնահարցին անդրադարձներ ունեն Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ մի շարք կարևոր աղբյուրագիտական արժեք ներկայացնող աշխատությունների հեղինակներ, որոնց գործերը մեկնակետ դարձան մեզ համար՝ ատենախոսությունը շարադրելու ընթացքում: Օրինակ՝ «Մեծ ոճիրը» գրքի հեղինակ Արամ Անտոնյանի շեշտադրումներից մեկն այն է, որ Եղեռնի ոճիրը ծանրացած է ոչ միայն թուրք պաշտոնյաների վրա, ովքեր ծրագրեցին այն, այլև թուրք ժողովրդի վրա[26]: Իսկ մեկ այլ կարևոր հուշագրություն-աղբյուրի հեղինակ, Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ դեսպան Հենրի Մորգենթաուն շեշտում է, որ բոլորսլաքներն ուղղված էին հենց քրիստոնյաների դեմ[27]: Նա Օսմանյան կայսրությունում հայերի կոտորածների մեջ տեսնում է կրոնի դերակատարությունը միայն իսլամադավանների զանգվածային մասնակցության մակարդակով[28]:

Պատմագիտական բազմալեզու գրականությունից կարողացանք ծանոթանալ ատենախոսության համար գործածելի ուսումնասիրությունները, հոդվածները, ակնարկները և այլ նյութեր: Այն աշխատանքները, որոնք առնչվում են ուսումնասիրվող նյութին, հիմնականում օգտագործված են լուսաբանման մեջ: Խորհրդահայ պատմագիտությունը մեր խնդրո առարկա հարցի առնչությամբ կոնցեպտուալ հարցեր չի առաջադրում այն պարզ պատճառով, որ խորհրդային թեզիսը կրոնի միանշանակ բացասական ընկալմամբ, ինչպես նաև՝ խորհրդային ազգերի եղբայրության դիրքերից չէր հանդուրժում միջկրոնական հարաբերությունների քննարկում: Խորհրդահայ պատմագետների գործերն այս իմաստով խիստ կարևոր են՝ փաստագրական տեղեկատվություն տրամադրելու տեսանկյունից: Օգտվել ենք Մակիչ Արզումանյանի[29] Ջոն Կիրակոսյանի[30], Հրաչիկ Սիմոնյանի[31], Ռաֆֆի Կոնդակչյանի[32] աշխատություններից:

---

[26] Տե՛ս Անտոնեան Ա., *Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և թալանը փաստ*, Երևան, 1990, էջ 241:
[27] Մորգենթաու Հ., *Դեսպան Հենրի Մորգենթաուի պատմությունը*, Երևան, 2012, էջ 44:
[28] *Նույն տեղում*, էջ 241:
[29] Արզումանյան Մ., *Հայ աստան 1914-1917*, Երևան, 1969:

Երիտթուրքերի գաղափարաբանությունը շարադրելիս օգտվել ենք Թեքին Ալփի[33], Էռնեստ Ռամզորի[34], Ջեքոբ Լանդաուի[35], Ծուքրու Հանիօղլուի[36], Արսեն Ավագյանի[37] և այլոց գործերից:

Քանի որ Հայոց ցեղասպանության իրագործման մեջ կրոնի դերակատարության տարատեսակ հարցերի վերաբերյալ ամբողջական ուսումնասիրություններ չկան, արտահայտված գիտական մոտեցումների մասին մեր կողմից առանձին ենթագլուխ (1.3.) է շարադրվել, որտեղ ներկայացվում են ցեղասպանության մի շարք տեսաբանների (Ռաֆայել Լեմկին[38], Լեո Կուպեր[39], Վահագն Դադրյան[40], Լեոնարդ Գլիկ[41], Ռիչարդ Լ. Ռուբենշտայն[42], Սթիվեն Լ. Ջեքոբս[43], Ռոնալդ Գ. Սյունի[44], Թաներ Աքչամ[45], Ջեյմս Ջ. Ռեյդ[46] և Բեն Կիերնան[47]) գործերը:

---

[30] Կիրակոսյան Ջ., *Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (19-րդ դարի 90-ական թթ. – 1914 թ.)*, Գիրք առաջին, Երևան, 1982:

[31] Սիմոնյան Հր., *Թուրք ազգային բուժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը*, Երևան, 1986:

[32] Кондакчян Р., *Турция: внутренняя политика и ислам.* Ереван, 1983.

[33] Alp T., *The Turkish and Pan-Turkish Ideal*. London: Liberty Press, 1993.

[34] Ramsaur E. E. Jr., *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*. New York: Russell & Russell, 1970.

[35] Landau J. M., *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1995.

[36] Hanioğlu M. Ş., *The Young Turks in Opposition*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1995.

[37] Авакян А., *Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений*. Ереван, МИГА, 2013.

[38] *Raphael Lemkin's Dossier on the Armenian Genocide: Turkish Massacres of Armenians* (Manuscript from Raphael Lemkin's Collection, American Jewish Historical Society), with a foreword by prof. Michael J. Bazyler, Glendale: Center for Armenian Remembrance (CAR), 2008.

[39] Kuper L., *Genocide: It's Political Use in the Twentieth Century*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1981. Kuper L., "Theological Warrants for Genocide: Judaism, Islam and Christianity," *Terrorism and Political Violence, 1990, 2:3*, pp. 351-379.

[40] Dadrian V. N., *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. Providence, RI: Barghahn Books, 1995. Dadrian V. N., *Warrant for Genocide. Key Elements of Turko-Armenian Conflict.* New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers, 1999.

[41] Glick L., "Religion and Genocide," *Confronting Genocide: Judaism, Christianity, Islam,* edited by Steven Leonard Jacobs, Lexington Books, 2009, pp. 95-118.

[42] Rubenstein R. L., "Jihad and Genocide: The Case of the Armenians," *Confronting Genocide: Judaism, Christianity, Islam,* edited by Steven Leonard Jacobs, Lexington Books, 2009, pp. 119-137.

[43] Jacobs S. L., "Genocidal Religion," *Journal of Hate Studies*, Vol. 9:22, Gonzaga University Institute for Hate Studies, 2011, pp. 221-235.

[44] Suny R. G., "Religion, Ethnicity, and Nationalism: Armenians, Turks, and the End of the Ottoman Empire", *In God's Name. Genocide and Religion in the Twentieth Century*, edited by Omer Bartov and Phyllis Mack, Barghahn Books, 2001, pp. 23-61.

[45] Akçam T., *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*. New York: Henry Holt and Company, 2006. Աքչամ Թ., *Հայերի բռնի իսլամացումը. լռություն, ժխտում և ուծացում*, թուրք. թարգմ.՝ Անումյան Մ., Երևան, 2016:

[46] Reid J. J, "Philosophy of State –Subject Relations, Ottoman Concepts of Tyranny, and the Demonization of Subjects: Conservative Ottomanism as a Source of Genocidal Behaviour, 1821-1918,"

Օգտագործվել են բոլոր այն հեղինակների գործերը, որոնք այս կամ այն կերպանդրադարձել են խնդրո առարկայի:

Բացի նշված գրականությունից՝ զանգվածային սպանությունները, դրանց մեջ կրոնի դերակատարությունը, ամբոխի վարքային մոդելները հասկանալու և համապատասխան եզրակացություններն անելու համար օգտվել ենք մի շարք միջգիտակարգային հեղինակների՝ Արթուր դե Գոբինոյի[48], Գուստավ Լը Բոնի[49], Ռենե Ժիրարի[50], Չառլզ Քիմբալի[51], Բարբարա Էհրենռայխի[52] և այլոց մենագրություններից:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔՆ ՈՒ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից, եզրակացություններից, օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկից: Ատենախոսությանը կցել ենք նաև ՀԱՎԵԼՎԱԾ, որտեղ զետեղել ենք Օսմանյան կայսրության սրբազան պատերազմի տարբեր կոչերի թարգմանությունները, դրանց առնչվող լուսանկարների ու փոստային բացիկների պատճեններ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅԱՆ մեջ հիմնավորված են ընտրված թեմայի գիտական նշանակությունն ու արդիականությունը, նպատակն ու խնդիրները, ներկայացված է աշխատանքի գիտական նորույթը, տրված է օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության տեսությունը:

Առաջին գլխի վերնագիրն է «ԿՐՈՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԽՆԴԻՐՆԵՐ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ՄԵՋ»: Այն ընդհանուր, ներածական հայացք է ցեղասպանությունների, մասնավորապես Հայոց ցեղասպանության, կրոնագիտական ուսումնասիրության տարբեր կողմերի ու դրանց հարակից ու օժանդակ նյութ տրամադրող աստվածաբանական մեթոդների կիրարկման վրա: Գլուխը բաղկացած է 3 ենթագլխից:

Առաջին՝ **«Ցեղասպանության պատմակրոնագիտական ուսումնասիրության հարցեր»** ենթագլխում խոսվում է պատմակրոնագիտական ուսումնասիրությունների և դրանց

Studies in Comparative Genocide, edited by Levon Chorbajian and George Shirinian, New York, 1999, pp. 60-91.

[47] Kiernan B., "Twentieth-Century Genocides: Underlying Ideological Themes from Armenia to East Timor," *The Specter of Genocide: Mass Murder in Historical Perspective*, ed. by Robert Gellately & Ben Kiernan, Cambridge University Press, 2003, pp. 29-51.

[48] де Гобино Ж. А., *Опыт о неравенстве человеческих рас.* Москва, 2000.

[49] Лебон Г., *Психология народов и масс.* Москва, 2012.

[50] Жирар Р., *Насилие и священное*. Москва, 2000.

[51] Kimball Ch., *When Religion Becomes Evil: Five Warning Signs*. HarperCollins Publishers, 2009.

[52] Ehrenreich B., *Blood Rites. Origins and History of the Passions of War*. New York: Henry Holt and Company, 1998.

մեթոդաբանական առանձնահատկությունների մասին: Ըստ այդմ՝ քննարկվում են հետևյալ թեմաները. **ոչնչացումը և սպանությունները կրոններում՝ դիցաբանական համակարգերից մինչև համաշխարհային կրոններ,** Քանանի ազգերի կոտորածը (որի մասին խոսվում է Հին Կտակարանում), ցեղասպանությունների ընթացքում կրոնների բախումը, թուրքական իսլամը և Հայոց ցեղասպանությունը, կրոնական փոքրամասնությունների հանդեպ երիտթուրքերի վարած քաղաքականությունը և Մեծ եղեռնը, երիտթուրքերի կրոնական պատկանելության հարցերը, նրանց որդեգրած գաղափարախոսությունը և դրանցից բխող այլ ենթակետեր:

Երկրորդ՝ **«Ցեղասպանությունների ուսումնասիրման աստվածաբանական փորձերը»** ենթագլուխը ներառում է որոշ հարցեր զոհաբերության և զոհի աստվածաբանության դիտանկյունից, չարի հիմնախնդրի և թեոդիցեայի աստվածաբանական վերլուծություն ցեղասպանության թեմայի շուրջ, ցեղասպանության զոհերի սրբադասման հարցեր, որոնցից յուրաքանչյուրն իր հերթին ուղիղ առնչություն ունի կրոնագիտական հետազոտությունների հետ:

Երրորդ՝ **«Կրոնի հիմնահարցը Մեծ եղեռնի ուսումնասիրություններում»** ենթագլուխն անդրադարձ է Մեծ եղեռնի կրոնագիտական ուսումնասիրության հիմնահարցերին: Շեշտված է կրոնի գործոնը և կրոնը որպես գործիք օգտագործելու պետական քաղաքականությունը Հայոց ցեղասպանության ընթացքում: Ներկայացված են Հայոց ցեղասպանությունն այս տեսանկյունից ուսումնասիրելու հրամայականը, ինչպես նաև խնդրո առարկայի՝ մի շարք ուսումնասիրողների անդրադարձներն ու ընդհանուր մոտեցումները:

Ատենախոսության երկրորդ գլուխը՝ «ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԳՈՐԾՄԱՆ ԿՐՈՆԱԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ» վերնագրով, ընդգրկում է երկու ենթագլուխ:

Առաջին՝ **«Երիտթուրքերի գաղափարական ուղենիշները. կրոնը՝ քաղաքականության, քաղաքականությունը կրոնի մեջ»** ենթագլխում ներկայացվում են երիտթուրքերի կողմից եվրոպական փիլիսոփայության և թուրքական հին ու նոր ուսմունքների յուրացման փորձերը, որոնց արդյունքում ստեղծվեց սինկրետիկ գաղափարախոսություն՝ պանթուրքիզմ-արգիտիվիզմ-մոդեռնիզմ խառնուրդով: Առանձնահատուկ ուշադրության նյութ է երիտթուրքերի կրոնական քաղաքականությունը, որն ուղղվեց Օսմանյան կայսրության քրիստոնյաների, առաջին հերթին՝ հայերի դեմ:

Երկրորդ՝ **«Իթթիհադական ջիհադը»** ենթագլխում ներկայացվում է 1914 թ. նոյեմբերին հայտարարված սրբազան պատերազմի դերը Օսմանյան կայսրության քրիստոնյաների, մասնավորապես՝ հայերի ցեղասպանության մեջ: Այն շարադրված է ջիհադի տարբեր կոչերի ու հայտարարությունների տեքստերի աղբյուրագիտական քննությամբ, ընդգծված են դրանց մեջ հակաքրիստոնեական քարոզչության տարրերը: Ենթագլխում ցույց ենք տալիս, որ երիտթուրքերի կողմից սուլթանին թելադրված ջիհադի հայտարարության հասցեատերերը՝ մուսուլման զանգվածները, իսկ ջիհադի վերջնական թիրախը Օսմանյան կայսրության ներսում բնակվող քրիստոնյաներն էին:

Ատենախոսության երրորդ գլուխը «ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԳՈՐԾՄԱՆ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ»-ին է վերաբերում, ընդգրկում է երկու ենթագլուխ:

Առաջին՝ **«Ջիհադի հետևանքները»** ենթագլխում՝ ներկայացվում են ջիհադի հայտարարությունների ու կոչերի՝ հայերի դեմ ուղղված լինելու մասին ականատեսների վկայությունները և ժամանակի մամուլի արձագանքները: Հակաքրիստոնեական քարոզչության առաջնային թիրախը դարձան հայերը, ջիհադը դարձավ Հայոց ցեղասպանության իրագործման առաջնային գործիք:

Երկրորդ՝ **«Բռնությունների և սպանությունների ծիսականացումը Մեծ եղեռնի ընթացքում»** ենթագլուխը վեր է հանում Հայոց ցեղասպանության ընթացքում տեղի ունեցած բռնությունների և սպանությունների ծիսականացման երևույթը, ինչպես նաև կրոնական հատուկ թիրախները (հոգևորականներ, խաչ, սրբավայր և այլն): Ծիսականացումը դիտարկվում է որպես Հայոց ցեղասպանության իրականացման կրոնական գործոնի օրինակ: Հավաքվել և թեմատիկ դասակարգման են ենթարկվել մի շարք խոսուն օրինակներ, որտեղ երևում է կրոնական գործոնի դերակատարությունը՝ որպես եղեռնն իրագործող զանգվածների շարժիչ ուժ: Այստեղ անդրադարձ է կատարվում հոգևորականների հանդեպ բարբարոսության դրսևորումներին, բռնությունների ծիսականացմանը, ծիսական սպանություններին, եղեռնի ժամանակ խաչն անարգելուն, մարդկանց խաչելուն, Հիսուս Քրիստոսի անունը շահարկելուն, կրոնական հայհոյանքներին, անարգանքներին, պիտակավորումներին, կոչերին, քրիստոնեական սրբավայրերի հանդեպ կրոնական վանդալիզմին: Առանձին ուշադրության նյութ է հանդիսացել հայերի կողմից իրականացված ծիսական արարքների

վերհանումը, մասնավորապես, Հաղորդության խորհրդի իրականացումը–նմանակումը Մեծ եղեռնի ժամանակ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ մեջ տրված են ատենախոսության հիմնական արդյունքներն ու եզրահանգումները.

1. Ցեղասպանությունն ընդհանրապես և, մասնավորապես, XX դարի առաջին ցեղասպանություններից մեկը՝ Հայոց եղեռնը, պետք է դառնա նաև աստվածաբանության և կրոնագիտության ուսումնասիրության նյութ, քանի որ ցեղասպանությունները կանգնած են ներկայիս մշակութային ու կրոնական ճգնաժամերի հիմքերում՝ մարտահրավեր նետելով մարդու գործունեության ցանկացած ոլորտի: Նշված երկու գիտակարգերը փոխկապակցված են. Հայոց ցեղասպանության աստվածաբանական վերլուծությունը կօգնի կրոնագիտության տարբեր ճյուղերում՝ ֆենոմենոլոգիական, բարոյաբանական, արժեքաբանական, անտրոպոլոգիական, ինչպես՝ այլ տիպի ուսումնասիրություններ կատարելուն:
2. Կրոնի գործոնը և կրոնը որպես գործիք օգտագործելու պետական քաղաքականությունը Հայոց ցեղասպանության ընթացքում դեռևս ամփոփ գիտական վերլուծությունների չեն արժանացել կրոնագետ-պատմագետների կողմից: Հայոց ցեղասպանությունն այս տեսանկյունից ուսումնասիրելու հրամայականը մեզ թելադրեց համակարգել խնդրո առարկայի՝ կրոնի դերակատարության այս կամ այն կողմի շուրջ մի շարք ուսումնասիրողների (Ռաֆայել Լեմկին, Լեո Կուպեր, Վահագն Դադրյան, Լեոնարդ Գլիկ, Ռիչարդ Լ. Ռուբենշտայն, Սթիվեն Լ. Ջեքոբս, Ռոնալդ Գ. Սյունի, Թաներ Աքչամ, Ջեյմս Ջ. Ռեյդ և Բեն Կիերնան) անդրադարձներն ու գնահատականները: Համակարգվածություն հաղորդվեց ինչպես խնդրառու հարցերին, այնպես էլ տարբեր մասնագետների կողմից արված դիտարկումներին՝ առանց գիտակարգային տարանջատվածության:
3. Ներկայացնելով մեր կողմից առանձնացված երկու գիտակարգերի՝ կրոնագիտության և աստվածաբանության, որպես փոխկապակցված ոլորտների, ցեղասպանություններն ուսումնասիրելուն միտված թեմաները՝ առաջնային շեշտը դրեցինք պատմակրոնագիտական հարցերի լուսաբանման, և ոչ թե զուտ տեսական կրոնագիտական արծարծման վրա: Այդպիսով, շարադրման առաջնահերթությունը տրվեց

Հայոց ցեղասպանությունը ծրագրող կողմի՝ երիտթուրքական կառավարության և կոմիտեի գաղափարախոսության վերլուծմանը: Ցույց տվեցինք, որ երիտթուրքերը սոսնձեցին երկու գաղափարական սեկտորներ՝ առաջադեմ արևմտյանն ու հետամնաց օսմանականը՝ արևմուտքից փոխառելով առաջադիմելու, գիտելիքի ուժի, աշխարհիկացման իդեալները՝ պարադոքսալ կերպով փորձելով համադրել ազգայնամոլության, «թշնամիներից» ազատվելու և բռնի ուժի դիմելու թուրքական գործելաոճի հետ: Այդ միակցման արդյունքում թշնամի տարր դիտվեց կայսրության քրիստոնյա բնակչությունը, և այդ գաղափարի գործնական քայլերն առաջին հերթին ուղղվեցին հայերի դեմ: Հարացուցային իմաստով երիտթուրքական կրոնական քաղաքականությունն ընդդեմ քրիստոնյաների ընթացավ հակաքրիստոնեական փիլիսոփայության (արևմտյան և թուրքական) յուրացման, քրիստոնյաների՝ որպես թշնամիների, պիտակավորման, հակաքրիստոնեական քարոզչության, ջիհադի հայտարարման (որպես զանգվածային մասնակցությունն ապահովող լծակ), տեղահանության և կոտորածների, այլևայլ մոտիվացիոն ազդակների կիրառման պայմաններում:

4. Երիտթուրքերի կողմից եվրոպական համապատասխան գաղափարական տարրերի համախումբը կարելի է համարել ապակրոնական և հակակրոնական, իսկ թուրքական գաղափարախոսական տիրույթը պետք է դիտել իբրև ազգայնականության հստակ տարրերով համեմված: Ցույց տրվեց, որ երիտթուրքական գաղափարախոսությունն ընդհանուր առմամբ թշնամաբար էր տրամադրված քրիստոնեության հանդեպ: Քրիստոնեությունը դիտվում էր անհամատեղելի երիտթուրքական սոցիալական, քաղաքական, տնտեսական ու օսմանյան հանրույթի կրոնական իդեալների հետ, որի պատճառով թիրախավորվեց Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա բնակչությունը, առաջին հերթին հայերը:
5. Երիտթուրքերի ձեռքին կրոնը կարող գործիք դարձավ՝ ոտքի հանելու օսմանյան իսլամադավան խավին, երբ վերջինիս կոչ արեցին մասնակցել «անհավատ»-քրիստոնյաների դեմ ուղղված սրբազան պարտականության կատարմանը՝ ջիհադին կամ սրբազան պատերազմին: Այդ նպատակով գործադրվեցին կրոնական քարոզչության լծակներ՝ սրբազան պատերազմի, իսլամը

«անհավատներից» պաշտպանելու հրատապության կոչեր՝ մշակված ու հրապարակված օսմանյան աշխարհիկ ու հոգևոր վերնախավի կողմից: Կիրառվեց հատուկ կրոնական եզրաբանություն ու ենթատեքստ, որի պատճառով անթաքույց կերպով քրիստոնյաների, առաջին հերթին՝ հայերի, կոտորածներին մասնակցություն ունեցան կրոնասոցիալական բոլոր խավերը՝ և՛ մուսուլման հոգևորականները, և՛ զինուժը, և՛ ունևորները, և՛ շարքային քաղաքացիները: Ականատեսների ու ժամանակակիցների վկայությունների համաձայն՝ երիտթուրքերի ջիհադի հայտարարության հաստատերերը մուսուլման զանգվածներն էին, ջիհադի վերջնական թիրախը՝ Օսմանյան կայսրության ներսում բնակվող քրիստոնյաները:

6. Հայոց ցեղասպանության իրագործման մեջ կրոնական գործոնի անհերքելի առկայության մասին է խոսում բռնությունների ընթացքում կրոնական ենթատեքստի լայն դրսևորումը: Ցեղասպանական գործողություններն իրականացվեցին հատուկ կրոնական և կրոնածիսական երանգավորմամբ, որով հստակ արտահայտվում է կրոնական տարբերության կարևոր գործոնը՝ ի շարս այլ գործոնների, Հայոց ցեղասպանության իրականացման մեջ:
7. Կրոնական տեքստերի գործածումը, իսլամադավան հոգևորականների կոչերի ազդեցությունն առավելագույնս հանգեցրին չպատերազմող, խաղաղ և անզեն բնակչության հանդեպ կրոնածիսական երանգավորում ունեցող բռնությունների, որոնք վայրագություններն իրականացնողի տեսակետից օրինաչափ էին, բռնություններ չէին, այլ ընկալվում էին որպես միսիոներություն և ծառայություն սեփական աստծուն:
8. Ցեղասպանությունն ուղեկցվեց ոչ միայն քրիստոնյաների ֆիզիկական բնաջնջմամբ, այլև Օսմանյան կայսրության տարածքում քրիստոնեական քաղաքակրթության (մշակույթի, սեփականության և այլն) դեմ ուղղված հստակ քայքայիչ, ոչնչացման հանգեցնող քայլերով:

Ատենախոսության հիմնական դրույթները ներկայացված են հեղինակի հետևյալ հրապարակումներում.

1. Խաչատրյան Շ., «Ինչպե՞ս դիտարկել ցեղասպանությունն աստվածաբանության տեսանկյունից», «*Էջմիածին» ամսագիր ԺԲ*, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2012, էջ 7-21:

2. Խաչատրյան Շ., «Հայոց ցեղասպանությունը կրոնագիտության և աստվածաբանության համատեքստում», *Ցեղասպանագիտական հանդես 2(2)*, ՀՑԹԻ, Ե., 2014, էջ 133-143:

3. Khachatryan Sh., “Some Aspects of Theology and Religious Studies of Genocides: The Armenian Case,”*Eurasiatica 2. Quaderni di studi su Balcani, Anatolia, Iran, Caucaso e Asia Centrale,* Venezia: Edizioni Ca’ Foscari, 2015, pp. 109-116.

4. Խաչատրյան Շ. «Երիտթուրքերի գաղափարախոսական ուղենիշները: Կրոնը՝ քաղաքականության, քաղաքականությունը կրոնի մեջ», *Ցեղասպանագիտական հանդես 4(1)*, ՀՑԹԻ, Ե., 2016, էջ 121-139:

5. Խաչատրյան Շ., «Եղեռնի թեոդիցեան հայ գրողների (Պարույր Սևակ, Հովհաննես Շիրազ, Հովհաննես Թումանյան, Վահան Թեքեյան) գործերում», *Հայոց ցեղասպանություն – 100. ճանաչումից՝ հատուցում: Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Ե., 2016, էջ 733-747:

6. Խաչատրյան Շ., «Բռնությունների և սպանությունների ծիսականացումը Մեծ եղեռնի ընթացքում», *Ցեղասպանագիտական հանդես 4(2),* ՀՑԹԻ, Ե., 2016, էջ 100-117:

7. Խաչատրյան Շ., «Կրոնի հիմնահարցը Մեծ եղեռնին վերաբերող ուսումնասիրություններում», *Ցեղասպանագիտական հանդես 5(1),* ՀՑԹԻ, Ե., 2017, էջ 111-127:

8. Խաչատրյան Շ., «Իթթիհատական ջիհադը և Հայոց ցեղասպանությունը. ջիհադի ունեցած հետևանքները քրիստոնյաների համար», *Ցեղասպանագիտական հանդես 5(2),* ՀՑԹԻ, Ե., 2017, էջ 7-17:

ХАЧАТРЯН ШУШАН РАФАЭЛОВНА

РЕЛИГИОВЕДЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 9.00.05- «Теория и история религии (исторические науки)».

Защита диссертации состоится 28-го июня, 2018 г., в 14^{00}, на заседании специализированного совета 068 при Ереванском государственном университете (Ереван 0025, ул. Абовяна 52, ЕГУ, 6-ой корпус, I этаж, библиотека «Ачемян» факультета богословия).

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена религиоведческому изучению Геноцида армян. В ней рассматриваются религиозные причины гонения на армян, основанные на различии религий.

Диссертация состоит из введения, трех глав и заключения. В конце диссертации имеется приложение, в котором представлены письменные источники призывающие к священной войне (*джихаду*), их переводы, а также копии фотографий и почтовых открыток.

В введеиии аргументируются научное значение и актуальность темы, цели и задачи исследования, научная новизна, методология и прикладное значение, а также представлен обзор литературы.

В первой главе изложены некоторые положения исследования феномена геноцида в рамках теолигии и религиоведения. Данная глава представляет интродуктивное изложение этих пунктов, касается методологических основ всей темы диссертации, а также выявляет некоторые ключевые стороны интердисциплинарных историко-религиозных исследований и теологических истолкований Геноцида армян. В религиоведческой части речь идет о проблеме истребления языческих народов ближневосточного исторического Ханаана, упоминаемые в Ветхом Завете, и о проблеме религиозных столкновений (в частности – ислама и христианства) в годы Геноцида армян. Теологические истолкования вмещают аспекты теологии жертвы, проблемы зла и теодицеи, вопросы канонизации жертв Геноцида армян и т. д. Дополнительно рассматривается императивность изучения историко-религиозных аспектов Геноцида армян: представлены общие подходы ряда исследователей геноцидов относительно данного вопроса (Рафаэль Лемкин, Лео Купер, Ваагн Дадрян, Леонард Глик, Ричард Л. Рубенштайн, Стивен Л. Джекобс, Рональд Г. Сюни, Танер Акчам, Джеймс Дж. Рейд и Бен Киернан).

Вторая глава посвящена анализу идеологических основ Геноцида армян. Представлены предпринимаемые младотурками попытки адаптации европейской философии и турецких старых и новых доктрин, в результате которых образовалась новая синкретическая идеология – иттихадизм. Иттихадизм представлял собой смесь

пантюркизма, позитивизма и модернизма. Особое внимание уделяется религиозной политике младотурков, которая была направлена против христиан Османской империи, в особенности – против армян. В качестве причин такой политики рассматриваются антихристианские философские и идеологические корни иттихадизма. В ряду последствий действующей идеологии христиане Османской империи воспринимались как внутренние враги, против которых была провозглашена священная война. Провозглашение *джихада* легитимизировало истребление христан империи с участием почти всех слоев мусульманского населения. Истребление врагов понималось как религиозная обязанность, акция, направленная против тех, кто воспринимались как враги ислама.

В этой главе особое внимание уделяется тому факту, что религия и религиозное различие вместе с историческими предпосылками использовались Комитетом Единения и Прогресса в качестве инструмента истребления христиан.

Кроме того, в главе отдельный акцент сделан на анализ призывов к священной войне султана, *шейх-уль-ислама*, Энвер паши и др., которые способствовали вышеупомянутому религиозному легитимизированию истреблений христиан с 1914 по 1923 год.

В третьей главе представлены последствия священной войны (объявленной 14 ноября, 1914 г.) в Османской империи против христиан, особенно – против армян. В качестве источников приводятся свидетельства очевидцев и современников, некоторые важные отзывы прессы. Конечной целью *джихада* стало истребление христиан Османской империи. *Джихад* был направлен против цивилизации, культуры и существовании христиан Османской империи.

В данной главе также изложены проявления феномена ритуализации насилий и убийств во время Геноцида армян. Ритуализация рассматривается как один из наглядных примеров религиозного фактора в осуществлении Геноцида армян. Рассматриваются случаи варварства в отношении к армянскому духовенству, насилия и ритуализации, ритуальных убийств, осквернения креста, распятия армян, поругания Иисуса Христа, религиозных оскорблений, акты вандализма в отношении христианских священных мест и святынь. Отдельное внимание уделяется реакции преследуемых армян в виде ритуальных действий, в частности – имитации Таинства Причащения.

В заключении подведены итоги проведенной работы и изложены основные выводы диссертации.

KHACHATRYAN SHUSHAN RAFAEL

ISSUES OF RELIGIOUS STUDIES OF THE ARMENIAN GENOCIDE

Dissertation for the degree of the Doctor of History on the specialization of 9.00.05- "The Theory and History of Religion (Historical Sciences)"

The defense of the dissertation will be held on June 28, 2018, at 14^{00} at the session of the Specialized Council 068 at Yerevan State University (Ajemian Library of the Faculty of Theology, 1st floor, 6th building, Abovyan street 52, Yerevan 0025).

SUMMARY

The dissertation focuses on the study of the religious aspects of the Armenian Genocide. It explores the religious features of targeting the Armenians on the ground of religious differences.

The dissertation is composed of introduction, three chapters and conclusion. An appendix is attached to the dissertation which consists of some important original sources, their translations, copies of photos and postcards on the holy war (the *jihad*) proclamations.

The introduction presents the importance and relevance, as well as the aim of the research, objectives, methodology and practical applicability of the theme. An overview of sources and literature is a part of the introduction.

The first chapter draws an outline of possible issues of study in the frames of this new theme of research on the Armenian Genocide. This chapter deals mostly with some interpretations of the phenomenon of genocide in terms of correlated areas – theology and religious studies. The issues of religious studies refer to the questions of human massacres in the pagan religions, the stories about the slaughter of indigenous nations of Canaan reflected in the Old Testament and clashes of the religions that led to genocides (the principal pattern is Islam and Christianity). The theological issues include some aspects of theology of sacrifices, problem of evil and theodicy, the canonization of the victims of the Armenian Genocide, etc. In this chapter it is affirmed that the discussion of religious difference used as a tool for state politics during the Armenian Genocide still requires scholarly analysis, especially to be carried out by the scholars of religious studies. It examines the must for study of the mentioned aspects of the Armenian Genocide, as well as presents the reflections and general approaches of a number of scholars (Raphael Lemkin, Leo Kuper, Vahagn Dadrian, Leonard Glick, Richard L. Rubenstein, Steven L. Jacobs, Ronald G. Suny, Taner Akcam, James J. Reid and Ben Kiernan).

The second chapter deals with the investigation of ideology behind the extermination of the Armenians during the Genocide. This chapter finds out the attempts of adaptation of European philosophy and Turkish old and new doctrines by the Committee of Union and Progress, as a result thereof a new syncretic ideology was formed. The latter ideology called

Ittihadism was a synthesis of Pan-Turkism, positivism and modernism. Special attention is put on the Young Turks' state policy which was directed against the Christians of the Ottoman Empire, mainly – against the Armenians. The reasons of this perception among other objectives are seen to be part of both irreligious and anti-Christian philosophical and ideological roots of Ittihadism. It is stated that the Christians of the Ottoman Empire were perceived as the inner enemy, against whom – along with the external enemies – a holy war was declared. The *jihad* proclamation legitimated the participation of almost all strata of Muslim society in the slaughter of the Christians in the light of religious obligation to exterminate the enemies declared hostile to Islam. In this chapter special stress is put on the fact that the religious diversity was used by the leaders of the Committee of Union and Progress as a tool of extermination.

Additionally, the chapter analyzes holy war proclamations of the sultan, the *sheikh ul–Islam*, Enver pasha and others resulted in the extermination of the Christians from 1914 until 1923.

The third chapter puts together the consequences of the holy war against the Christians of the Ottoman Empire, particularly – the Armenians. This part of the dissertation is based on eyewitness accounts and some feedback from the press. The addressees of the *jihad* calls were the Muslims, the ultimate targets of the *jihad* were the Christians living inside the Ottoman Empire, and it was turned to be a destructing weapon against the civilization, culture and existence of Christians in the Ottoman Empire.

The religious aspect of the Armenian Genocide is clearly observable in frequent cases of ritualization of violence and murders. Thus, in the third chapter ritualization is regarded as one of the most vivid components of the religious factor of the Armenian Genocide. The key points to which reference is made are as follows: the outbursts of barbarism towards Armenian clergy, the ritualization of violence, ritual murders, the cross during the Armenian Genocide (insults against the cross, cases of crucifying the Armenians), speculation of the name of Jesus Christ, religious oaths, insults and appeals, labelings, acts of vandalism against Christian religious sites and shrines. Separate attention is put on the reaction of persecuted Armenians in the form of ritual acts, particularly – the phenomenon of imitation of the Sacrament of Holy Communion.

The main results of the thesis are summed up in the conclusion.